

ไข่น มรดกล้ำค่าความเป็นไทย

กุลญา จาวเกียรติคุณ
โรงเรียนสมุทรพิทยาคม
สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสมุทรปราการ เขต 2

ประวัติโขน

สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า "

การแสดงโขนเชื่อว่ามีมาแต่โบราณประมาณกันว่าไทยมีการแสดงโขนมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖" ทั้งนี้ได้อาศัยหลักฐานจากการสันนิษฐานลายแกะสลักเรื่อง"รามายณะ" จากแหล่งโบราณคดีหลายแหล่ง และจากตำนานการแสดงโขนในกฎมณเฑียรบาล โขนแต่เดิมจึงมีเฉพาะโขนหลวงประจำราชสำนัก ผู้ที่จะฝึกหัดโขนต้องเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์คนธรรมดาสามัญจะฝึกหัดโขนไม่ได้จึงกลายเป็นประเพณีสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ที่พวกที่ฝึกหัดโขนมักเป็นมหาดเล็กหรือบุตรหลานข้าราชการต่อมาความนิยมที่ว่าการเล่นโขนทำให้ชายหนุ่มที่ได้ฝึกหัดมีความคล่องแคล่วว่องไวในการรบหรือต่อสู้กับข้าศึก จึงมีการพระราชทานอนุญาตให้เจ้านาย และขุนนางผู้ใหญ่ตลอดจนผู้ว่าราชการการเมืองฝึกหัดโขนได้ โดยคงโปรดให้หัดไว้แต่โขนผู้ชายตามประเพณีเดิม เพราะโขนและละครของเจ้านายผู้สูงศักดิ์หรือข้าราชการก็ต้องเป็นผู้ชายทั้งนั้น ส่วนละครผู้หญิงจะมีได้แต่ของพระมหากษัตริย์ ด้วยเป็นประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ต่อมาภายหลังความนิยมโขนก็เริ่มเสื่อมลง เนื่องจากกระยะหลังเจ้าของโขนมักเอาคนพวกลูกหมู่

(หมายเหตุ : คนที่ขึ้นอยู่ในสังกัดกรมต่างๆตามวิธีควบคุมทหารแบบโบราณ ซึ่งจัดแบ่งการปกครองท้องที่ออกเป็นมณฑล คนในมณฑลไหนก็สังกัดเข้ามณฑลนั้น เมื่อมีลูกก็ต้องให้เข้ารับราชการในหมวดหมู่ของกรมเมื่อโตขึ้น เรียกว่า "ลูกหมู่") และลูกทาสมาหัดโขน ทำให้ผู้คนเริ่มมองว่าผู้แสดงเหล่านั้นต่ำเกียรตินี้ อีกเหตุผลหนึ่งมาจากการเปลี่ยนแปลงประเพณีโบราณในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงพระราชทานอนุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยมีละครผู้หญิงได้ โดยทรงมรพระราชปรารภว่า "มีละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติแก่แผ่นดิน" พระราชดำรินี้มีเพื่อความเจริญก้าวหน้าของศิลปะการละคร และประเทศชาติ แต่ก็ทำให้เจ้าสำนักต่างๆพากันเปลี่ยนผู้แสดงจากชายเป็นหญิงจำนวนมาก ยกเว้นบางสำนักที่นิยมศิลปะแบบโขน ทั้งยังมีครูบาอาจารย์ และศิลปินโขนอยู่ก็รักษาไว้สืบต่อมา โขนในสำนักของเจ้านาย ชุนนาง และเอกชนจึงค่อยๆสูญหายไป คงอยู่แต่โขนของหลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ บรรดาโขนหลวงที่มีอยู่ก็มีได้ทำงานประจำ ใครเล่นเป็นตัวอะไรทางราชการก็จ่ายหัวโขนที่เรียกกันว่า "ศิระชะครุ" ให้ประจำตัวไปบูชา และเก็บรักษาไว้ที่บ้านเรือนของตน เวลาเรียกตัวมาเล่นโขนก็ให้เชิญหัวโขนประจำตัวนั้นมาด้วย

กำเนิดโขน

โขน เป็นมหรสพชั้นสูงที่ใช้แสดงในงานสำคัญๆมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกับหนังใหญ่เชื่อกันว่ามีมาตั้งแต่โบราณประมาณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ โดยสันนิษฐานว่า "โขน" ได้พัฒนามาจากการแสดง ๓ ประเภท คือ

๑. การแสดงชัคนาคติกดำบรรพ์

การแสดง "ชัคนาคติกดำบรรพ์" มีกล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลสมัยกรุงศรีอยุธยาว่าถึงพระราชพิธีอินทราภิเษกว่า"ในการพระราชพิธีอินทราภิเษกปลุกเขาพระสุเมรุ(หมายเหตุ : สร้างจากโครงไม้ไผ่ แล้วปิดทับด้วยกระดาษ แล้วจึงทาสีให้แลดูเหมือนภูเขา)สูงเส้นหนึ่งกับ ๕ วา ที่กลางสนาม ตั้งภูเขาอิสินธร ยุคนธร สูงสักหนึ่ง และภูเขากรวิกสูง ๑๕ วาที่เชิงเขาทำเป็นรูปภูษานาคเจ็ดเศียรเกี้ยว (หมายเหตุ : รัต)พระสุเมรุ แล้วตำรวจแต่งเป็นรูปอสูร ๑๐๐ มหาดเล็กแต่งเป็นเทพดา๑๐๐ และแต่งเป็นพาลี สุครีพ มหาชมพู และบริวารวานรรวม ๑๐๓ ชัคนาคติกดำบรรพ์โดยมืออสูรชักหัว เทพดาชักหาง ส่วนวานรอยู่ปลายหางครั้นถึงวันที่ ๕ ของพระราชพิธีเป็นวันกำหนดให้ชัคนาคติกดำบรรพ์ และวันที่ ๖ เป็นวันชুবน้ำสุรามฤตตั้งน้ำสุรามฤต ๓ ตุ่ม ตั้งช้าง ๓ ศีรษะ ม้าเผือก อศุภราช (หมายเหตุ : โคซึ่งเป็นเทพพาหนะของพระอิศวร)ครุฑธราช นางดาราน้ำฉาน ตั้งเครื่องสรรพยุทธ เครื่องช้าง และเชือกบาศหอกชัยตั้งโตมรชুবน้ำสุรามฤตเทพดาผู้เล่นตีกดำบรรพ์ พร้อมด้วยรูปพระอิศวร

พระนารายณ์ พระอินทร์ พระวิศวกรรรม ถือเครื่องสำหรับตามธรรมเนียม เข้ามาถวายพระพร" พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เล่าเรื่อง "กวนน้ำอมฤต" ไว้ในหนังสือ "บ่อเกิดรามเกียรติ์" ไว้ว่า "เทวดา และอสูรอยากจะได้ใคร่อยู่ยงพ้นจากความตายจึงชวนกันกวนเกษียรสมุทรทำน้ำอมฤต เอาเขามนทศิรีเป็นไม้กวน เอาพญาวาสுகีรี(หมายเหตุ : พญานาคเจ็ดเศียร) เป็นเชือก พญาวาสูกีรีพันพิษเป็นไฟพากันได้ความเดือดร้อนพระนารายณ์จึงเชิญให้พระอิศวรเสวยพิษเพื่อดับความเดือดร้อน พระอิศวรก็เสวยพิษเข้าไป (หมายเหตุ : พระศอกของพระอิศวรจึงเป็นสีนิลเพราะผลแห่งพิษนั้น) เทวดาและอสูรชักเขามนทศิรีหมุนกวนไปอีกจนเขาทะลุลงไปใต้โลกพระนารายณ์จึงอวตารเป็นเต่าไปรองรับเขามนทศิรีไว้มิให้ทะลุลงไปได้อีก การกวนจึงกระทำต่อไปได้สะดวก เทวดากับอสูรทำสงครามกันซึ่งน้ำอมฤต พระนารายณ์ฉวยน้ำอมฤตไปเสียพ้นจากฝั่งเกษียรสมุทรแล้ว พวกอสูรมิได้กินน้ำอมฤตก็ตายในที่รบเป็นอันมาก เทวดาจึงได้เป็นใหญ่ในสวรรค์"สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพทรงประทานอธิบายไว้ว่า การแสดงชัคนาคติดำบรรพนี้ เป็นการแสดงตำนานทางไสยศาสตร์เพื่อให้เกิดสวัสดิมงคล

๒. การแสดงกระบี่กระบอง

ในสมัยโบราณคนไทยจะฝึกวิชาการต่อสู้ไว้สู้รบกับข้าศึก และเพื่อป้องกันตัว อาวุธที่ใช้ในการต่อสู้ก็มีทั้งอาวุธสั้น และอาวุธยาว เช่น มีด ดาบ หอก ไม้พลอง ฯลฯ อันเป็นที่มาของวิชาการกระบี่กระบอง วิชาการกระบี่กระบองนอกจากเป็นศิลปะการป้องกันตัวในสมัยโบราณแล้ว ยังสามารถนำไปแสดงเป็นมหรสพได้อีกประเภทหนึ่งจนกระทั่งได้รับการปรับปรุงนำมาผสมผสานกับการแสดงโขนในเวลาต่อมา

๓. การแสดงหนังใหญ่

การแสดงหนังใหญ่ เป็นมหรสพที่สำคัญในสมัยอยุธยาตอนต้นดังมีปรากฏในกฎมณเฑียรบาล หนังใหญ่นั้นตัวหนังจะทำจากหนังวัวฉลุเป็นรูปตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์มีไม้ผูกทาบตัวหนังไว้ทั้งสองข้างโดยผูกให้พันตัวหนังลงมาพอสมควรเพื่อใช้มือจับสำหรับเชิด หนังใหญ่ให้อิทธิพลกับโขน ๒อย่างคือ เรื่องราวที่ใช้แสดงเป็นเรื่องราวเกียรติ และลีลาการเชิดหนังซึ่งยอมรับกันว่าเป็นท่าแสดงของโขนในเวลาต่อมา โดยเฉพาะบทยักษ์หรือที่เรียกกันว่า "เต็นโขน

ประเภทของโขน แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. โขนกลางแปลง
๒. โขนโรงนอก หรือโขนนั่งราว
๓. โขนหน้าจอ
๔. โขนโรงใน
๕. โขนฉาก

๑. โขนกลางแปลง คือ การเล่นโขนบนพื้นดิน ณ กลางสนาม ไม่ต้องสร้างโรงให้เล่น นิยมแสดงตอนยกทัพรบกัน โขนกลางแปลงได้วิวัฒนาการมาจากการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ เรื่องกวนน้ำอมฤต เรื่องมีอยู่ว่า เทวดาและอสูรใคร่จะเป็นอมตะ จึงไปทูลพระนารายณ์ พระนารายณ์จึงแนะนำให้กวนน้ำอมฤต โดยใช้เขามนทศิรีเป็นไม้กวน เอาพระยาवासูกิรีเป็นเชือกพันรอบเขา เทวดาชักทางหาง หมุนเขาไปมา พระยาवासูกิรีพันพิษออกมา พระนารายณ์เชิญให้พระอิศวรดื่มพิษนั้นเสีย พระอิศวรจึงมีศอสีนิลเพราะพิษไหม้ ครั้นกวนต่อไป เขามนทศิรีทะลุลงไปได้โลก พระนารายณ์จึงอวตารเป็นเต่าไปรองรับเขามนทศิรีไว้ ครั้นได้น้ำอมฤตแล้ว เทวดาและอสูรแย่งชิงน้ำอมฤตกันจนเกิดสงคราม พระนารายณ์จึงนำน้ำอมฤตไปเสีย พวกอสูรไม่ได้ดื่มน้ำอมฤตก็ตายในทีรบเป็นอันมาก เทวดาจึงเป็นใหญ่ในสวรรค์ พระนารายณ์เมื่อได้น้ำอมฤตไปแล้ว ก็แบ่งน้ำอมฤตให้เทวดาและอสูรดื่ม พระนารายณ์แปลงเป็นนางงามรินน้ำอมฤตให้เทวดา แต่รินน้ำธรรมดาให้อสูร ฝ่ายราหูเป็นพี่น้องกับพระอาทิตย์และพระจันทร์แต่ราหูเป็นอสูร ราหูเห็นเทวดาสดชื่นแข็งแรงเมื่อได้ดื่มน้ำอมฤต แต่อสูรยังคงอ่อนเปลี้ยอยู่ เห็นผิดสังเกต จึงแปลงเป็นเทวดาไปปะปนอยู่ในหมู่เทวดา จึงพลอยได้ดื่มน้ำอมฤตด้วย พระอาทิตย์และพระจันทร์จึงแอบบอกพระนารายณ์ พระนารายณ์โกรธมากที่ราหูตบตาพระองค์ จึงขว้างจักรไปตัดกลางตัวราหู ร่างกายท่อนบนได้รับน้ำอมฤตก็เป็นอมตะ แต่ร่างกายท่อนล่างตายไป ราหูจึงเป็นยักษ์มีกายครึ่งท่อน ราหูโกรธและอาฆาตพระอาทิตย์และพระจันทร์มาก พบที่ไหนก็อมทันที เกิดเป็นราหูอมจันทร์หรือจันทร์คราสและสุริยคราส ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้ามาเทศนาให้ราหูเลิกพยาบาทของเวร

ราหูจึงได้คลายพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ออก

การเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ เล่นในพิธีอินทราภิเษก มีปรากฏในกฎมณเฑียรบาลสมัยกรุงศรีอยุธยา โขนกลางแปลงนำวิธีการแสดงคือการจัดกระบวนทัพ การเต้นประกอบหน้าพาทย์ มาจากการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ แต่เปลี่ยนมาเล่นเรื่องรามเกียรติ์ และเล่นตอนฝ่ายยักษ์ และฝ่ายพระรามยกทัพรบกัน จึงมีการเต้นประกอบหน้าพาทย์ และอาจมีบทบาทพาทย์และเจรจาบ้างแต่ไม่มีบทร้อง

๒. โขนโรงนอก หรือโขนนั่งราว เป็นการแสดงบนโรงมีหลังคา ไม่มีเตียงสำหรับตัวโขนนั่ง แต่มีราวพาดตามส่วนยาวของโรงตรงหน้าฉาก (ม่าน) มีช่องทางให้ผู้แสดงเดินได้ รอบราวแทนเตียง มีการพากย์และเจรจา แต่ไม่มีการร้อง ปี่พาทย์บรรเลงเพลงหน้าพาทย์ มีปี่พาทย์ ๒ วง เพราะต้องบรรเลงมาก ตั้งหัวโรงท้ายโรง จึงเรียกว่าวงหัวและวงท้าย หรือวงซ้ายและวงขวา วันก่อนแสดงโขนนั่งราวจะมีการโหมโรง และให้พวกโขนออกมากระทุ้งเสาตามจังหวะเพลง พอจบโหมโรงก็แสดงตอนพิราพออกเที่ยวป่า จับสัตว์กินเป็นอาหาร พระรามหลงเข้าสวนพวาทองของพิราพ แล้วก็หยุดแสดง พักนอนค้างคืนที่โรงโขน รุ่งขึ้นจึงแสดงตามเรื่องเตรียมไว้ จึงเรียกว่า "โขนนอนโรง"

๓. โขนหน้าจอ คือโขนที่เล่นตรงหน้าจอ ซึ่งเดิมเขาชิงไว้สำหรับเล่นหนังใหญ่ ในการเล่นหนังใหญ่นั้น มีการขีดหนังใหญ่อยู่หน้าจอผ้าขาว การแสดงหนังใหญ่มีศิลปะสำคัญคือการพากย์และเจรจา มีดนตรีปี่พาทย์ประกอบการแสดง ผู้ขีดตัวหนังต้องเดินตามลีลา และจังหวะดนตรี นิยมแสดงเรื่องรามเกียรติ์ ต่อมามีการปล่อยตัวแสดงออกมาแสดงหน้าจอ แทนการขีดหนังในบางตอน เรียกว่า "หนังติดตัวโขน" มีผู้นิยมมากขึ้น เลยปล่อยตัวโขนออกมาแสดงหน้าจอตลอด ไม่มีการขีดหนังเลย จึงกลายเป็นโขนหน้าจอ และต้องแขวะจอเป็นประตูออก ๒ ข้าง เรียกว่า "จอแขวะ"

๔. โขนโรงใน คือ โขนที่นำศิลปะของละครในเข้ามาผสม โขนโรงในมีปี่พาทย์บรรเลง ๒ วงผลัดกัน การแสดงก็มีทั้งออกท่ารำเต้น ที่พากย์และเจรจาตามแบบโขน ก็นำเพลงขับร้องและเพลงประกอบกิริยาอาการ ของดนตรีแบบละครใน และมีการนำระบำรำฟ้อนผสมเข้าด้วย เป็นการปรับปรุงให้วิวัฒนาการขึ้นอีก การผสมผสานระหว่างโขนกับ

ละครในสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ทั้งมีราชกวีภายในราชสำนักช่วยปรับปรุงขัดเกลา และ
ประพันธ์บทพากย์บทเจรจาให้ไพเราะสละสลวยขึ้นอีก
โขนที่กรมศิลปากรนำออกแสดงในปัจจุบันนี้ ก็ใช้ศิลปะการแสดงแบบโขนโรงใน ไม่ว่าจะ
แสดงกลางแจ้งหรือแสดงหน้าจอก็ตาม

๕. โขนฉาก เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีผู้คิดสร้างฉากประกอบเรื่องเมื่อแสดง
โขนบนเวที คล้ายกับละครดึกดำบรรพ์ ส่วนวิธีแสดงดำเนินเช่นเดียวกับโขนโรงใน แต่มีการ
แบ่งเป็นชุดเป็นตอน เป็นฉาก และจัดฉากประกอบตามท้องเรื่อง จึงมีการตัดต่อเรื่องใหม่
ไม่ให้ย้อนไปย้อนมา เพื่อสะดวกในการจัดฉาก กรมศิลปากรได้ทำบทเป็นชุดๆ ไว้หลายชุด
เช่น ชุดปราบกนกนาสูร ชุดมัยราพณ์สะกดทัพ ชุดชุดนางลอย ชุดนาคบาท ชุดพหมาสตร์
ชุดศึกวิรุญจำบัง ชุดทำลายพิธีหุงน้ำทิพย์ ชุดสี่ดาลุยไฟและปราบบรรลัยกัลป์ ชุดหนุมาน
อาสา ชุดพระรามเดินดง ชุดพระรามครองเมือง

การแสดงโขน โดยทั่วไปนิยมแสดงเรื่อง "รามเกียรติ์" กรมศิลปากรเคยจัดแสดงเรื่อง
อุณรุฑ แต่ไม่เป็นที่นิยมเท่าเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องรามเกียรติ์ที่นำมาแสดงโขนนั้นมีหลาย
สำนวน ทั้งที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะ
บทในสมัยรัตนโกสินทร์ นิยมแสดงตามสำนวนของรัชกาลที่ ๒ ที่กรมศิลปากรปรับปรุงเป็น
ชุดเป็นตอน เพื่อแสดงโขนฉาก ก็เดินเรื่องตามสำนวนของรัชกาลที่ ๒ รัชกาลที่ ๖ ก็เคยทรง
พระราชนิพนธ์บทร้องและบทพากย์ไว้ถึง ๖ ชุด คือ ชุดสี่ดาหาย ชุดเผาลงกา ชุดพิเภกถูก
ขับ ชุดจองถนน ชุดประเดิมศึกกลางกา และชุดนาคบาท

จำแนกตามสีหน้าหัวโขน

แม้ว่าจะมีการจำแนกหัวโขนเป็นที่หมายให้รู้ชื่อและหน้าที่ด้วยแบบอย่างลักษณะของเครื่องประดับหัวโขนแล้วแต่ตัวโขนก็ยังมีจำนวนมากกว่าแบบที่คิดได้เมื่อเป็นเช่นนี้ช่างทำหัวโขนคงจะได้แก้ปัญหาเพื่อความเข้าใจในการดูโขนด้วยวิธีการเขียนระบายสีพื้นส่วนใบหน้าหัวโขนให้เป็นที่ต่าง ๆ กัน ออกไป ทำให้มีหัวโขนแปลกขึ้น และจำแนกแยกออกไปได้มากขึ้น อย่างไรก็ตามจำนวนสีที่ใช้แต่ก่อนมีจำนวนจำกัดอยู่ไม่กี่สี เป็นต้นว่า สีดำ สีขาว สีแดง สีคราม และสีเหลือง เรียกกันว่า สีเบญจรงค์ กำหนดไว้เป็นสีหลัก อาจใช้ผสมกันออกกันเป็นสีต่าง ๆ ได้มากหลายสี ขึ้นอยู่กับความรู้ความชำนาญของช่างเขียนแต่ละคนซึ่งมักปกปิดหวงแหนถือเป็นความลับ เป็นลูกเล่นและไม่ตายประจำตัว

สีต่าง ๆ ที่มีเขียนระบายบนพื้นหน้าหัวโขนเท่าที่ปรากฏและรวมไว้ได้ มีดังนี้

- **พวกสีแดง** มีสีแดง สีแดงชาด สีแดงเสน สีดินแดง สีลิ้นจี่ สีหงสบาท สีหงดิน สีหงชาด สีหงเสน
- **พวกสีแสด** สีดอกชบา สีฟ้าแลบ
- **พวกสีเหลือง** มีสีเหลืองรง สีเหลืองดิน สีเหลืองอ่อน สีเหลืองเทา สีเลื่อมเหลือง สีเลื่อมประกัสสร สีจันทร์

- พวกสีคราม มีสีคราม สีขาบ สีคราอ่อน สีดอกตะแบก สีมอคราม
- พวกสีม่วง มีสีม่วง สีบัวรอย สีม่วงแก่ สีม่วงอ่อน
- พวกสีเขียว มีสีเขียว สีกำมปู สีน้ำไหล สีเขียวใบแค สีเขียวตังแซ
- พวกสีดำ มีสีดำ สีดำหมึก สีผ่านหมึก สีมอหมึก
- พวกสีเทา มีสีเทา สีผ่านขาว สีเมฆ
- พวกสีน้ำตาล มีสีน้ำตาล สีผ่านแดง

จำแนกตามลักษณะใบหน้า

๑. หน้ามนุษย์และหน้าเทพยดา

ลักษณะหน้าของพวกนี้ใบหน้าเป็นหุ่นที่มีลักษณะ
ละม้ายคล้ายมนุษย์ทั่วไป แต่ผลิหู ตา จมูก ปาก ให้เป็น
ลักษณะกลาง ๆ ไม่อิงเค้าใบหน้าคนจริง ๆ คนใดคนหนึ่ง
จะนั้นหน้าหุ่นหัวโขนที่เป็นหน้ามนุษย์และหน้าเทพยดา
จึงมีเค้าหน้าเหมือนกันทุก ๆ หัว และยังมีเป็นหุ่นและ
เขียนระบายให้ใบหน้าแสดงอารมณ์ว่าเร็ง ด้วยอาการยิ้ม
แย้มน้อย ๆ อยู่ในหน้าโดยใช้เส้นโค้งกลับขึ้นของส่วน
ปากกับไพรหนวดและดวงตาทั้ง 2 ซึ่งโค้งขึ้น โดยเฉพาะ
หน้าฤาษีจะสังเกตเห็นได้ชัดกว่าหน้าอื่น ๆ

๒. หน้าอมมนุษย์

ส่วนใหญ่เป็นหน้ายักษ์ อมนุษย์ตนอื่นก็มีบ้างแต่ไม่มาก
หัวหุ่นหน้ายักษ์นั้นแท้ที่จริงก็อาศัยต้นเค้าโครงจาก
ใบหน้ามนุษย์ทั่วไป แต่ภูมิหลังของยักษ์ตามท้องเรื่อง
เป็นพวกที่มีนิสัยดุร้าย โกรธง่าย นายช่างจึงคิดประดิษฐ์
เลือกสรรค์เอาลักษณะความโกรธ ซึ่งปรากฏเห็นได้บน

ใบหน้ามาประดิษฐ์ปั้นและเขียนระบายใส่ลงบนใบหน้า
ของหัวหุ่นยักษ์

ลักษณะในตาของยักษ์ ทำเป็น 2 แบบ คือ
ตาลืมเบิกกว้าง เรียกกันว่าตาโพลง เช่นหน้าโชน
ทศกัณฐ์ อินทรชิต รามสูร
ตาหลบต่ำ เรียกกันว่าตาจระเข้ เช่น หน้าโชน พिरาพ
พญาทูษณ์ ตรีเศียร

ลักษณะของปากยักษ์ ทำเป็น 2 แบบ คือ

ปากแสยะ ทำเป็นลักษณะแสยะปาก
ยิงฟันและเห็นเขี้ยว เช่น หน้าโชน พिरาพ
ทศกัณฐ์ กุมภกรรณ พิเภก

ปากขบ ทำปากในลักษณะขบฟันบน
ข่มริมฝีปากล่าง เช่น ตรีเศียร พญาขร
อินทรชิต รามสูร มังกรกัณฐ์

เครื่องแต่งกาย

๑. **ตัวพระ** สวมเสื้อแขนยาวปักด้น และเลื่อม มีอินทรธนูที่ใหญ่ ส่วนล่างสวมสนับเพลลา (หมายเหตุ : กางเกง) ไว้ข้างในนุ่งผ้ายกจีบโจงไว้หางหงส์ทับสนับเพลลาด้านหน้ามีชายไหวชายแครงห้อยอยู่ ศีรษะสวมชฎา สวมเครื่องประดับต่างๆ เช่น กรองคอ ทับทรวง คาบทิศ ปิ่นหนึ่ง ทองกร กำไลเท้า เป็นต้น แต่เดิมตัวพระจะสวมหัวโขน แต่ภายหลังไม่นิยม เพียงแต่แต่งหน้า และสวมชฎาแบบละครในเท่านั้น

ตัวพระ ผู้แสดงที่เป็นมนุษย์ทั้งผู้หญิง ผู้ชาย และเทวดา ซึ่งได้แก่ พระราม พระลักษมณ์ พระพรต พระสัตรุต พระอิสวรร พระนารายณ์ พระพรหม ในปัจจุบันนี้มักสวมเพียงชฎา ไม่ได้สวมหัวโขนปิดหน้าดังสมัยโบราณ เพียงแต่ชฎาของเทพเจ้าต่างๆนั้นจะสามารถสังเกตได้จากลักษณะของชฎานั้นๆ เช่น พระพรหมจะสวมชฎาที่มีพระพักตร์อยู่ ๔ ด้าน พระอินทร์จะสวมชฎายอดเดินหน เป็นต้น ผู้ที่จะหัดแสดงเป็นตัวพระ จะคัดเลือกผู้มีลักษณะใบหน้าสวย จมูกเป็นสัน ลำคอโปร่งระหง ใหญ่ลาดงาม ช่วงอกใหญ่ ลำตัวเรียว เอวเล็ก ตามแบบชายงามในวรรณคดีไทย

๒. ตัวนาง สวมเสื้อแขนสั้นเป็นชั้นในแล้วห่มสไบทับ ทิ้งชายไปด้านหลังยาวลงไปถึงน่อง ส่วนล่างนุ่งผ้ายกจีบหน้า ศีรษะสวมมงกุฎ รัตเกล้า หรือกระบังหน้าตามแต่ฐานะของตัวละคร ตามตัวสวมเครื่องประดับต่างๆ เช่น กรองคอ สังวาล พาดูรี เป็นต้น แต่เดิมตัวนางที่เป็นตัวยักษ์ เช่น นางสามหน้า นางกากนาสูร จะสวมหัวโขน แต่ภายหลังมีการแต่งหน้าไปตามลักษณะของตัวละครนั้นๆโดยไม่สวมหัวโขนบ้าง

ตัวนาง ตัวละครตัวนางในเรื่องรามเกียรติ์นั้นมีทั้งที่เป็นมนุษย์ ปลา นาค แต่ละตัวจะบอกชาติกำเนิดด้วยการสวมศีรษะ และหางเป็นสัญลักษณ์ ตัวนางในโขน และละครรำนั้นมี ๒ประเภท คือนางกษัตริย์ ซึ่งมีลีลาและอิริยาบถแสดงถึงความนุ่มนวล แลดูเป็นผู้ดี กับนางตลาด ซึ่งจะมีบทบาทท่าทางกระฉับกระเฉง ว่องไว สะบัดสะบั้ง ผู้ที่จะรับบทนางตลาดได้จะต้องเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์มากกว่าผู้ที่แสดงเป็นนางกษัตริย์ ผู้ที่จะหัดแสดงเป็นตัวนาง จะคัดเลือกผู้ที่มีลักษณะคล้ายตัวพระ แต่ต้องมีใบหน้างาม กิริยาท่าทางนุ่มนวลอย่างผู้หญิง

๓. **ตัวยักษ์** เครื่องแต่งกายส่วนใหญ่คล้ายตัวพระ จะแตกต่างกันที่การนุ่งผ้า คือ ตัวยักษ์จะนุ่งผ้าไม่มีหางหงส์ แต่มีผ้าปิดก้นลงมาจากเอว ส่วนศีรษะสวมหัวโชนตามลักษณะของตัวละคร ซึ่งมีอยู่ประมาณร้อยชนิด

ตัวยักษ์ ตัวยักษ์จะต้องมีลักษณะสูง ว่องเหล็ยมตลอดจนการทรงตัวต้องดูแข็งแรง บึกบึน ลีลาท่าทางมีสง่า ซึ่งต้องได้รับการฝึกหัดมาอย่างดีเพราะถือกันว่าหัดยากกว่าตัวอื่นๆ ผู้ที่จะหัดแสดงเป็นตัวยักษ์ คัดเลือกผู้ที่มีลักษณะคล้ายตัวพระ แต่ไม่ต้องเลือกหน้าตา รูปร่างต้องใหญ่ และท่าทางแข็งแรง

๔. ตัวลิง เครื่องแต่งกายส่วนใหญ่คล้ายตัวยักษ์ แต่มีหางลิงห้อยอยู่ใต้ผ้าปิดก้นอีกที สวมเสื้อตามสีประจำตัวในเรื่องรามเกียรติ์ ไม่มีอินทรรณู ตัวเสื้อปักลายขดเป็นวง สมมุติว่าเป็นขนตามตัวลิง ส่วนศีรษะสวมหัวโขนตามลักษณะของตัวละคร ซึ่งมีอยู่ประมาณ ๔๐ ชนิด

ตัวลิง ตัวลิงจะต้องมีท่าทางลูกลี้ลูกลอน กระโดดโลดเต้นตามลักษณะธรรมชาติของลิง โดยเฉพาะตัวหนุมานทหารเอกซึ่งจะต้องได้รับการฝึกมาเป็นอย่างดี ผู้ที่จะแสดงเป็นตัวลิง คัดเลือกผู้ที่มีลักษณะป้อมๆ ท่าทางหลุกหลิกคล่องแคล่วว่องไว ผู้ที่จะหัดโขนนั้นมักเป็นผู้ชายตามธรรมเนียมมาแต่โบราณ โดยเริ่มหัดกันตั้งแต่อายุ ๘ - ๑๒ ขวบ ในชั้นต้นคุณครูผู้ใหญ่จะเป็นผู้พิจารณาคัดเลือกผู้สมควรหัดเป็นตัวแสดงต่างๆ เมื่อผู้หัดเป็นตัวเหล่านี้ไปแล้ว ครูก็จะพิจารณาทำที่หน่วยก้านเพื่อคัดอีกชั้นหนึ่ง เช่น พวกหัดตัวพระคัดให้เป็นพระใหญ่หรือพระน้อย พวกหัดตัวนางคัดให้เป็นนางเอก หรือนางรอง พวกหัดตัวยักษ์ให้เป็นยักษ์ใหญ่ ยักษ์เล็ก หรือเสนายักษ์ และพวกหัดตัวลิงจะให้เป็นพญาวานรหรือเหล่าวานรสิบแปดมงกุฏ เป็นต้น หลังจากครูคัดเลือกศิษย์แล้ว เมื่อถึงวันพฤษหส์บดี ซึ่งถือว่าเป็นวันครู ก็จะทำพิธีไหว้ครู และรับเข้าเป็นศิษย์ โดยศิษย์ต้องมีดอกไม้ธูปเทียนเป็นเครื่องสักการะแก่ครู เมื่อครูรับการสักการะแล้วก็จะทำความเคารพถึงครูบาอาจารย์ที่ล่วงลับไปแล้วอีกทีหนึ่ง แล้วจึงจับทำให้ศิษย์เป็นปฐมฤกษ์ ต่อจากนั้นจึงให้ศิษย์ไปฝึกหัดกับครูผู้ช่วยสอนแต่ละฝ่ายตามตัวโขน

พิธีกรรม

1. ประเพณีความเชื่อซึ่งประชาชนทั้งหลายนับถือเรื่องรามเกียรติ์ว่าเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับเทพเจ้า โดยเฉพาะพระนารายณ์ เมื่อมีการแสดงเรื่องรามเกียรติ์ จึงมีพิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการแสดงโขนและหัวโขนที่สวมใส่ปรากฏสืบมาจนกลายเป็นระเบียบแบบแผนที่ลงตัวสืบมาจนถึงปัจจุบัน

พิธีไหว้ครูช่างหัวโขน

หัวโขน ถือเป็นอุปกรณ์สำคัญในการแสดงโขน เพราะเป็นสิ่งบอกให้รู้ว่าผู้นั้นแสดงเป็นตัวอะไรในเรื่องรามเกียรติ์ ช่างแต่โบราณจึงได้คิดประดิษฐ์หัวโขนขึ้นเพื่อให้ผู้แสดงโขนสวมใส่และงานประดิษฐ์หัวโขนนับถือเป็นศิลปะแขนงหนึ่งในงานช่าง 10 หมู่ ผู้ที่เป็นช่างทำหัวโขนจึงจะต้องผ่านพิธีไหว้ครูและการครอบครุมาก่อน เมื่อประสงค์จะปั้นหน้าครุที่สำคัญ เช่น พระภรตฤาษี พระพิราพ พระคเณศ เป็นต้น แม้จะเป็นผู้ที่มีฝีมือและมีความชำนาญมากเพียงใดก็ตาม ก็จะต้องได้รับการมอบหมายจากครุที่เป็นช่างทำหัวโขน พร้อมทั้งพิธีไหว้ครูโขน-ละครประจำปีก็ได้ตามแต่จะสะดวกหรือโอกาสอำนวยในการไหว้ครูช่างทำหัวโขนจะทำในวันพฤหัสบดีซึ่งถือเป็นวันครุ โดยในตอนเช้าจะมีพิธีสงฆ์หรือครุกับศิษย์ร่วมกันทำบุญตักบาตรเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ครุผู้ล่วงลับไปแล้ว

ลักษณะการตั้งหัวโขนแบบต่าง ๆ ในพิธีไหว้ครู

1.แบบตั้งรวมกับพระพุทธรูป

1.1 แบบ 12 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระอิศวร พระนารายณ์
พระพรหม พระอินทร์ พระขันธกุมาร พระคเณศ พระปรโคธรรพ
พระปัญจสีขร พระภรตฤาษี พระพิราพ พระวิษณุกรรม เทริด

1.2 แบบ 10 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระอิศวร พระนารายณ์
พระขันธกุมาร พระคเณศ พระปรโคธรรพ พระปัญจสีขร พระภรตฤาษี พระพิราพ พระ
วิษณุกรรม เทริด

1.3 แบบ 8 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระอิศวร พระนารายณ์ พระขันธกุมาร พระคเณศ พระ
ปรโคธรรพ พระปัญจสีขร พระภรตฤาษี พระพิราพ

1.4 แบบ 6 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระอิศวร พระนารายณ์
พระปรโคธรรพ พระภรตฤาษี พระพิราพ พระวิษณุกรรม

1.5 แบบ 4 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระอิศวร พระนารายณ์
พระภรตฤาษี พระพิราพ

1.6 แบบ 2 หน้า จะมีหัวโขนดังนี้ พระภรตฤาษี พระพิราพ

2.แบบพระพุทธรูปอยู่ต่างหาก

มักจะจัดเป็นชั้นลดหลั่นลงมา

ชั้นสูงสุด เป็นพระมหาเทพทั้งสาม มีพระอิศวรอยู่ตรงกลาง

พระนารายณ์อยู่ด้านขวา พระพรหมอยู่ด้านซ้าย

ชั้นที่สอง เป็นเทพสำคัญ มีพระภรตฤาษี พระฤาษีกลไก

พระคเณศ พระปรโคณธรพ พระปัญจสีขร พระวิษณุกรรม พระอินทร์ พระพิราพ เทพนม
เคราะห์ต่าง ๆ

ชั้นที่สาม ด้านขวามี พระราม พระลักษณ พระพรต พระสัตรูต พญาวานร วานรสิบแปด
มงกุฏ วานรบริวาร

ตรงกลางมี นรสิงห์ เงาะข้างเอราวัณ ชฎา มงกุฏ เครื่องประดับศิระต่าง ๆ อาวุธต่าง ๆ ที่
ใช้ในการแสดงและสำหรับมอบ

ด้านซ้ายมี อสูรพรหมพงศ์ อสูรพงศ์ อสูรเทพบุตร สัมพันธมิตรกรุงลงกา อสูรบริวาร

หมายเหตุ ด้านซ้าย-ขวานี้ให้ถือเอาทิศด้านหน้าที่บูชาโดยหันหน้าออก

ความเชื่อ

ประเพณีและความเชื่อของหัวโขน

โขนเป็นนาฏศิลป์ที่มีธรรมเนียมการปฏิบัติในการแสดงหลายอย่าง บางอย่างก็ยังคงใช้กันอยู่ บางอย่างก็เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย การออกโรงแสดงก็ต้องตั้งเครื่องให้ครบ ในพิธีต้องมีศีรษะโขนตั้งประดิษฐานเป็นเครื่องสักการะ ก่อนแต่งตัวต้องมีการไหว้ครู เมื่อแต่งเสร็จก่อนจะสวมหัวโขนหรือชฎาก็ต้องไหว้ครู การปลุกโรงโขน ต้องมีพิธีเช่นบวงสรวงบอกเจ้าที่ เจ้าทางให้รับทราบเพื่อปัดเสนียดรังควาน ด้วยถือว่าการแสดงหลายอย่างที่แข่งขันหรือประชันกัน มักมีการใช้ไสยศาสตร์กลั่นแกล้งฝ่ายตรงข้ามให้เสียเปรียบ จึงต้องมีพิธีถอนอาถรรพ์กันก่อน เมื่อเลิกการแสดงแล้ว ผู้แสดงทุกคนจะต้องไหว้เคารพครูอีกครั้ง แล้วเข้าหลังโรงขอขมาลาโทษซึ่งกันและกันไปตามอาวูโส เพราะอาจมีการละเมิดล่วงเกินพลาดพลั้งไปในระหว่างการแสดง นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามสำคัญอีกหลายประการ เช่น ห้ามนำอาวูธที่ใช้ในการแสดงมาเล่นนอกเวลาแสดง ห้ามเดินข้ามอาวูธ ห้ามเล่นไม้ตะขาบ (หมายเหตุ : ไม้ที่ตีเพื่อให้เกิดเสียงดังด้วยการตีเพียงเบาๆ มักใช้ในการแสดงของตัวตลก) การเก็บหรือวางเครื่องโขนทั้งเวลาแสดง และเวลาเก็บ ต้องแบ่งเป็นสัดส่วน อาวูธต่างๆต้องเก็บในที่อันเหมาะสม หัวโขนยักษ์ ลิง ก็ต้องเก็บกันไว้คนละด้านโดยมีหัวพระฤาษีวางคั่นกลาง

ความเชื่อเกี่ยวกับการเจาะและแก้ไขตาโขน

โดยปกติเมื่อช่างทำหัวโขนเสร็จแล้ว ช่างจะเจาะตาหัวโขนให้ ซึ่งหากเป็นหัวโขนที่ทำให้ เฉพาะตัวผู้แสดง ช่างผู้สร้างหัวโขนจะมีวิธีการวัดและเจาะตาให้พอดี สามารถมองเห็นได้ ชัดเจนแต่ถ้าเป็นหัวโขนที่ใช้ทั่ว ๆ ไปช่างอาจจะเจาะตาไว้อย่างกลาง ซึ่งเวลาผู้แสดงนำมา สวมใส่อาจจะมองเห็นไม่ถนัด แต่โบราณถือกันว่าห้ามผู้แสดงเจาะหรือแก้ไขตาโขนเพราะ อาจเกิดภัยพิบัติทำให้ตาบอดได้ เนื่องจากผ่านพิธีเบิกพระเนตรมาแล้ว ต้องให้ช่างที่ทำ หัวโขนเป็นผู้เจาะแก้ไขตาโขน ความเชื่อถือนี้อาจจะเป็นเพราะว่า หัวโขนส่วนใหญ่ช่างจะใช้ เปลือกหอยมุกมาตกแต่งทำเป็นรูปตาของหัวโขน หากผู้แสดงเจาะตาเองอาจจะทำให้ หัวโขนเกิดความเสียหายได้ จึงมีข้อห้ามไว้เพื่อให้ช่างผู้ชำนาญเป็นคนทำเอง และถ้าหากมี แมลงสาบมาแตะหรือก้นกินสีของหัวโขนโดยเฉพาะส่วนที่เป็นตาของหัวโขน โบราณเรียกว่า ต้องธรณีสาร ห้ามนำหัวโขนนั้นไปใช้สวมใส่แสดง ต้องรีบทำน้ำมนต์ธรณีสารมาประพรม แก้อุบาทว์ แล้วนำหัวโขนนั้นไปให้ช่างซ่อมแซมโดยด่วน

ความเชื่อเกี่ยวกับพิธีครอบ

ในการแสดงโขนละครผู้ฝึกหัดจนสามารถออกแสดงได้แล้วจะต้องผ่านพิธีครอบ โดยในพิธี ใหญ่ครูโขน-ละครประจำปี ครูจะต้องทำพิธีครอบให้กับศิษย์ หากยังไม่ผ่านพิธีครอบก็จะไม่ ออกแสดงโดยเด็ดขาด เพราะหากเกิดเหตุอะไรขึ้นถือว่าผิดครูหรือเป็นเพราะแรงครูในพิธี ครอบครูจะนำหัวโขนหน้าพระภรตฤาษี หน้าพระพิราพ และเทริดมโนห์รา ครอบให้ศิษย์ ครู ที่จะทำพิธีครอบให้ศิษย์นั้นจะต้องได้รับมอบหมายจากครูเดิมเสียก่อน และจะทำพิธีเองได้ ก็ต่อเมื่อครูเดิมเสียชีวิตไปแล้ว หรือได้รับมอบหมายจากครูเดิมให้ทำครอบแทนเป็นคราว ๆ ไป หากขาดตัวครูที่จะทำการครอบ หรือจะทำพิธีต่อหน้าพาทย์เพลงหน้าพาทย์ชั้นสูง คือ เพลงองค์พระพิราพ จะต้องกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นประธาน พระราชทานการครอบดังเช่นในรัชกาลปัจจุบัน

พิธีครอบครูนี้ถือเป็นพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์ บริสุทธิ์ และสะอาด ในขณะที่ทำพิธีครอบผู้เป็นศิษย์ จะต้องมีความสำรวม แสดงความเคารพ หากแสดงอาการลบหลู่ หรือไม่เชื่อถือนี้อาจเป็นบ้า หรือเสียสติ ซึ่งโบราณเรียกว่า ต้องครู เพชรฉลุกัน (วิษณุกรรม) หรือผิดครู ต้องแรงครู

ความเชื่อเกี่ยวกับการเก็บหรือการตั้งหัวโขน

ทั้งในเวลาแสดงและเวลาเก็บรักษาในคลังเก็บเครื่องโขน นิยมแบ่งเก็บเป็นพวกเป็นส่วนมัดไว้ในที่ที่สมควร ไม่ทิ้งเรี่ยราด หัวโขนหน้ายักษ์ หน้าลิง จะต้องเก็บกันไว้คนละด้านไม่ให้ปะปนกัน มีหัวโขนหน้าฤาษีคั่นระหว่างกลาง เคยมีเรื่องประหลาดเกิดขึ้นที่วังจันทรถษม อันเป็นที่ตั้งกรมมหรสพเดิม ในรัชกาลที่ 6 และเป็นบริเวณกระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบันนี้ ในห้องคลังเครื่องโขนมีตู้กระจกเป็นที่เก็บหัวโขนแบ่งเป็นสองฝ่ายตามแบบอย่าง คราวหนึ่งมีผู้อุทริยกหัวโขนหน้าพระฤาษีซึ่งคั่นไว้ระหว่างหัวโขนฝ่ายยักษ์กับฝ่ายลิงไปไว้ที่อื่น จะด้วยความเจตนาหรือความหลงลืมก็ไม่อาจทราบ วันรุ่งขึ้นปรากฏว่าบานกระจกตู้เก็บหัวโขนแตกละเอียดเกือบหมด หัวโขนบางหัวตกลงมาฉีกขาด กระจัดกระจายบุบสลายจนหูหัก เขี้ยวยักษ์หลุด แต่โดยมากจะเป็นหน้าเสนายักษ์กับหน้าลิงสับแปดมงกุฏ และส่วนมากหัวโขนหน้าลิงจะชำรุดมากกว่าหัวโขนหน้าลิง

นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามอีกข้อหนึ่ง คือ ห้ามไม่ให้นำหัวโขนตลอดจนเครื่องแต่งตัวโขนมาเก็บรักษาไว้ที่บ้าน ต้องพาไปฝากไว้ที่วัด เพราะถือว่าเป็นของร้อน ห้ามแม้กระทั่งรูปวาดของตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์นำมาไว้ในบ้าน แต่ปัจจุบันข้อห้ามเหล่านี้แทบไม่หลงเหลืออยู่แล้ว เพราะทั้งช่างผู้ประดิษฐ์หัวโขนก็สร้างหัวโขนเก็บไว้ที่บ้าน การทำจำหน่ายก็แพร่หลายนักแสดงต่าง ๆ ก็นิยมเก็บเครื่องแต่งกายไว้ที่บ้านเพื่อความสะดวก ฉะนั้นการเก็บหัวโขนไว้ที่บ้านถ้าผู้เก็บรู้จักที่จะเก็บไว้ที่เหมาะสม และผู้ที่เป็นเจ้าของรู้จักปฏิบัติให้ดีก็ให้คุณมากกว่าโทษ

การทำหัวโขน

หัวโขนเป็นเครื่องสวมศีรษะประเภทหนึ่งสำหรับนักแสดงหรือผู้แสดงมหรสพอย่างหนึ่งที่เรียกว่า "โขน" ใช้สวมใส่ในการแสดงแต่ละคราว หัวโขนนั้นนอกจากจะใช้สวมศีรษะหรือปิดบังหน้าผู้แสดงโขนแล้ว หัวโขนยังเป็นศิลปวัตถุประเภทประณีตศิลป์ เป็นงานศิลปะที่ได้รับการสร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต ด้วยกระบวนการช่างแบบไทยประเพณีที่แสดงออกให้ประจักษ์ในภูมิปัญญาและเอกลักษณ์ในงานศิลปะแบบไทยประเพณีประเภทหนึ่ง หัวโขนจึงเป็นศิลปวัตถุ ที่มีรูปลักษณะควรแก่การดูชม และเก็บรักษาไว้เพื่อการชื่นชมในรูปสมบัติและคุณสมบัติในฐานะศิลปกรรมไทยประเพณี

วิธีการและกระบวนการทำหัวโขน โดยวิธีกาอันเป็นไปตามระเบียบวิธีแห่งการช่างทำหัวโขนตามขนบนิยมอันมีมาแต่ก่อน และยังคงถือปฏิบัติการทำหัวโขนของช่างหัวโขนบางคนต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน อาจลำดับระเบียบวิธีของวิธีการและกระบวนการทำหัวโขน ให้ทราบดังนี้

วัสดุ:

กระดาษสา กระดาษข่อย กระดาษฟาง โดยใช้อย่างใดอย่างหนึ่ง

รักน้ำเกลี้ยง และรักตีลาย

สมุกใบตองแห้ง สมุกใบลาน สมุกถ่านกะลา สมุกใบจาก โดยใช้อย่างใดอย่างหนึ่ง

น้ำมันยาง ปูนแดง ชันผง ทองคำเปลว กระจกสี พลอยกระจก หนักริ้วแห้ง สีฝุ่น กาว และ แป้งเปียก ยางมะเดื่อ ลวดขนาดต่าง ๆ

เครื่องมือ

แม่พิมพ์หินสบู่ ไม้ตีกระยั้ง ไม้เสนียด ไม้คดลิงรัก มีดตัดกระดาษ เพชรตัดกระจก ไม้ตบคืบ กระจก กรรไกร เข็มเย็บผ้า และด้าย สีหน้าต่าง ๆ และตุ้ดตุ้ เขียงไม้ แปรงทาสี พู่กันขนาดต่าง ๆ

การเตรียมวัสดุ: วัสดุที่จะต้องจัดเตรียมขึ้นโดยเฉพาะสำหรับทำเป็นลวดลายต่าง ๆ

ประดับตกแต่งหัวโขนแต่ละแบบ ๆ คือ "รักตีลาย" ซึ่งต้องเตรียมทำขึ้นไว้ใช้ให้พอแ่กงานเสียก่อน รักตีลาย ประกอบด้วย รักน้ำเกลี้ยง ชัน น้ำมันยาง ผสมเข้าด้วยกัน เอาขึ้นตั้งไฟอ่อน ๆ เคี่ยวไปจนงวดเหนียวพอเหมาะแก่การเอาลงกดในแม่พิมพ์หินทำเป็นลวดลาย เช่น กระจัง เป็นต้น ซึ่งแข็งตัวแล้วไม่เปลี่ยนแปลง รักตีลายนี้เมื่อเคี่ยวได้ที่แล้วเอามาปั้นเป็นแท่งกลมยาวประมาณคืบ 1 ใช้ปูนแดงผสมน้ำทาหุ้มให้ทั่ว ห่อด้วยใบตองให้มิดเก็บไว้ใช้สำรองต่อไป

การเตรียมหุ่น หุ่นในที่นี้คือ "หุ่นหัวโขน" แบบต่าง ๆ ซึ่งจะใช้เป็นต้นแบบสำหรับทำหัวโขน มีดังต่อไปนี้

หุ่นพระ-นาง อย่างปิดหน้า

หุ่นยักษ์โล้น

หุ่นยักษ์ยอด

หุ่นลิงโล้น

หุ่นลิงยอด

หุ่นชฎา-มงกุฎ

หุ่นเบ็ดเตล็ด เช่น หุ่นศิวะฤาษี หุ่นศิวะพระคเณศ เป็นต้น

หุ่นต้นแบบ ที่จะได้ใช้กระดาษปิดทับให้ทั่วแล้วถอดออกเป็น "หัวโขน" ซึ่งภายหลังเพื่อที่จะใช้สวมศิวะผู้แสดง หุ่นต้นแบบนี้แต่เดิมทำด้วยดินปั้นเผาไฟให้สุก

หุ่นหัวโขนชนิดสวมศีรษะและปิดหน้ามักทำเป็นหุ่นอย่าง "รูปโกลอน" มีเค้ารอย ตา จมูก ขมวดผม เป็นต้น แต่พอเป็นเค้า ๆ ไม่ต้องชัดเจนมากนัก ส่วนในหุ่นนั้นละเอาไว้ยังไม่ต้องทำเอาไว้ต่อเติมภายหลัง

หุ่นหัวชฎา-มงกุฎ ทำเป็นรูปทรงกระบอก ส่วนบนกลิ้งรัดเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปเป็นจอมแล้วละไว้ตรงส่วนเหนือบัวแวง ซึ่งเป็นที่สวมยอดแบบต่าง ๆ เช่น ยอดชัย ยอดบัว ยอดทรงน้ำเต้า เป็นต้น

การปิดหุ่น ว่าด้วยการปิดกระดาดทำหัวโขน การปิดกระดาดทำหัวโขน การปิดกระดาดทับลงบนหุ่นนี้ ช่างบางคนเรียกว่า "พอกหุ่น" ก็มี เรียกว่า "ปิดหุ่น" ก็มี คือการที่เอากระดาดสา กระดาดข่อย และกระดาดฟาง อย่างใดอย่างหนึ่งตัดเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมขนาดย่อมกว่าฝ่ามือเล็กน้อย นำมาทาแห้งเปียกให้ทั่วแล้วปิดกระดาดทับซ้อนกันสัก 2-3 แผ่นจึงเอาไปปิดทับลงบนหุ่นเป็นลำดับกันไปจนทั่วหุ่นศีรษะแบบนั้น ๆ ทำเช่นนี้หลาย ๆ ชั้นให้หนาพอที่จะทรงตัวอยู่ได้ในภายหลังที่ถอดศีรษะกระดาดออกจากหุ่น จึงเอาหุ่นที่ปิดกระดาดเรียบร้อยแล้วออกตั้งผึ่งแดดให้แห้งสนิท

หุ่นที่ปิดกระดาดเรียบร้อยแล้วและผ่านกาผึ่งแดดแห้งสนิทแล้วต้องนำมา "ปวน" หรือ "กวด" คือ การใช้ไม้เสียมยัดคดกุด ขัดกระดาดที่ปิดหุ้มหุ่นนั้นให้เข้ารูปและผิเรียบ จึงจัดการถอดศีรษะกระดาดออกจากหุ่น

การถอดหุ่น คือ การเอาศิระษะกระดาศออกจากหุ่นซึ่งทำโดยการไ้ใช้มีดปลายแหลมกรีดตรงศิระษะกระดาศจากตอนบนให้ขาดเป็นทางลงไปทางด้านหลังจนสุดขอบกระดาศตอนล่างจึงถอดศิระษะกระดาศออกจากหุ่น

ศิระษะกระดาศซึ่งถอดจากหุ่นแล้วต้องจัดการเย็บประสานริมกระดาศที่ขาดเป็นแฉกนั้นให้ติดกันสนิท แล้วปิดกระดาศทับแนวทั้งด้านนอกและด้านในให้เรียบ จึงตัดริมส่วนขอบล่างของศิระษะกระดาศนั้นให้เรียบร้อย พอเสร็จการขั้นนี้ก็จะได้ศิระษะกระดาศที่ เรียกว่า "กะโหลก" พร้อมทั้งจะนำมาปั้นกระแหนะรักทำส่วนละเอียดต่าง ๆ ต่อไป

การปั้นใบหน้าหัวโขน หรือกระแหนะ เป็นขั้นตอนทำส่วนละเอียดต่าง ๆ คือ การใช้รักตีลายทำให้อ่อนตัวนำมาปั้นกระแหนะเพิ่มเติมลงบนกะโหลก ทำส่วน คิ้ว ตา จมูก ปาก ไพรปาก ขอบคาง ให้ได้รูปร่างชัดเจนและแสดงอารมณ์ของใบหน้านั้นตามขนบนิยมใบหน้าแต่ละแบบนั้นส่วนหนึ่ง ก็ทำการประดับลวดลายตกแต่งลงบนตำแหน่งที่เป็นเครื่องสำอางสำหรับหัวโขนแต่ละหัว เช่น ประดับส่วนเกี้ยวรักร้อย ประดับกระจังชุ่มบนวงล้อมจอมชฎา และมงกุฎ เป็นต้น และในขั้นนี้จะต้องจัดทำส่วนหูสำหรับศีรษะยักษ์ ลิง พระ และนางแบบที่ปิดหน้า เป็นต้น ก็ทำการรเจียกจอนหูสำหรับประกอบชฎาและมงกุฎ ด้วยการใช้แผ่นหนังวัวแห้งนำมาตัด สลักฉลุทำเป็นลวดลายโกลน ๆ ขึ้นก่อนจึงปั้นรักตีลาย

ปั้นรักตีลาย ใช้รักตีลายตีพิมพ์เป็นลวดลายละเอียดติดประดับให้ครบถ้วนตามแบบที่เป็น ขนบนิยม ติดประดับให้ตรงตามตำแหน่งบนกะโหลกที่ได้ปั้นหน้าติดลวดลายประดับไว้ พร้อมอยู่แล้ว ก็จะสำเร็จเป็นหัวโขนหรือศีรษะชั้นหนึ่ง

การลงรักปิดทอง เป็นงานตกแต่งหัวโขนให้สวยงาม งานขั้นนี้คือ การใช้น้ำเกลี้ยงทาทับ ส่วนที่ทำการเป็นลวดลายต่าง ๆ ซึ่งต้องการทำให้ทองคำโดยทาร์กสัก 2-3 ทับซึ่งแต่ละทับหรือ ครั้งต้องปล่อยให้รักที่ได้ออกไว้อครวหนึ่ง ๆ แห้งสนิทและเรียบเนียนทุกครั้งไป จนขั้นสุดท้าย ทาด้วยรักน้ำเกลี้ยงแต่บาง ๆ จึงนำทองคำเปลวมาปิดทับบนพื้นที่ ๆ ได้ทาร์กไว้แล้วจนทั่ว

การประดับกระจกหรือพลอยกระจก เป็นการตกแต่งส่วนละเอียดให้มีขึ้นในลวดลาย โดยเฉพาะที่ได้ตัวกระจัง ใ้กระจก ใ้ใบเทศ เป็นต้น ให้เกิดเป็นประกายแวววาวเมื่อรับ แสงเมื่อรับแสงสว่าง ทำให้ดูคล้ายประดับด้วยอัญมณี ขั้นตอนนี้เรียกว่า "กระจกเกียบ" ปัจจุบันกระจกนี้หาได้ไม่ถ่ยนัก ซ่างเลยใช้พลอยกระจกประดับลงเป็นใ้ลวดลายแทน การประดับกระจกก็ดี ประดับพลอยกระจกก็ดี ทำให้ติดกับตัวลายต่าง ๆ ที่ปิดทองคำเปลวไว้ แล้วนั้นได้ด้วยการใช้ "เทือกรัก" ทาบาง ๆ ลงตรงตำแหน่งที่จะประดับกระจกหรือพลอยนั้น

การระบายสีและเขียนส่วนละเอียด เป็นกระบวนการทำหัวโขนขั้นหลังที่สุด โดยก่อนที่จะระบายสีและเขียนส่วนละเอียดบนใบหน้าของหัวโขน ต้องใช้กระดาษปิดทับเนื้อที่ในวงหน้าทั้งหมดให้ทั่วเสียชั้นหนึ่งก่อน ปิดกระดาษให้ผิวเรียบเป็นพิเศษ แล้วจึงให้ช่างสนิทจึระบายสีและเขียนสีต่อไป สีที่ใช้ระบายสีหัวโขน ช่างตามขนบนิยม มักใช้สีฝุ่นผสมกาวกระถินหรือมะขวิด โดยใช้อย่างใดอย่างหนึ่งผสมน้ำ เรียกว่า "สีน้ำกาว" บ้าง "สีฝุ่น" บ้าง สีชนิดนี้มีคุณลักษณะสดใส นุ่มนวลไม่สะท้อนแสง

อนึ่ง การเขียนเส้นแสดงส่วนละเอียดบนใบหน้าของหัวโขนแต่ละหัว ๆ นั้นเป็นเส้นที่ได้รับ การประดิษฐ์ขึ้นเป็นพิเศษเรียกว่า "เส้นฮ่อ" ประกอบด้วยเส้น 4 สี ชมพู แดง ลิ้นจี่ และทอง การเขียนจะเขียนเส้นชมพูก่อน แล้วเขียนเส้นสีแดงทับเส้นสีชมพูครึ่งหนึ่ง โดยให้เส้นสีแดง อยู่ด้านใน(ชิดกับเส้นไฟร) แล้วเขียนด้วยเส้นสีลิ้นจี่ทับเส้นสีแดงครึ่งหนึ่ง จะได้เป็นเส้นฮ่อ 3 สี คือ ลิ้นจี่ แดง ชมพู

เส้นไฟรโบราณกำหนดไว้ 2 สี คือ เขียว-ฟ้า โดยหัวโขนสีเขียวจะใช้เส้นไฟรสีฟ้า ถ้าเป็นหัวโขนสีอื่นใช้เส้นไฟรสีเขียว เห็นเพียงแต่หัวอินทรีชิตในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร หัวเขียวที่เป็นหน้าเขียวแต่ใช้เส้นไฟรสีแดง

หัวโขนบางหัวนิยมใช้เปลือกหอยมุกมาตัดเป็นชิ้นเล็กติดเรียงเป็นพื้นหรือใช้ชื่อหอยมุกมาทำเป็นเขียวติดประดับวงในริมฝีปากของหัวโขนยักษ์และลิงก็มี ซึ่งช่วยให้สวยงามเพิ่มขึ้น หัวโขนแต่ละหัวเมื่อได้เจาะรูทั้งคู่ตรงดวงตาสำหรับให้ผู้สวมหัวโขนแลดูออกมาได้แล้วนั้น ถือว่าเป็นหัวโขนที่สำเร็จสมบูรณ์ตามขั้นตอนดังอธิบายมาข้างต้น

การรักษา

การใช้และการผดุงรักษา

หัวโขนแต่ละศีรษะซึ่งได้รับการสร้างทำขึ้นเป็นเครื่องสวมศีรษะผู้แสดงมหรสพประเภทหนึ่ง ที่เรียกว่า"โขน"ต่างได้รับการสร้างสรรค์ให้มีรูปลักษณะตั้งแต่ส่วนใบหน้าแสดงออกบุคลิก ระบุเพศ วัย เผ่าพงศ์ และอารมณ์ต่าง ๆ ตลอดจนส่วนเครื่องศรียาภรณ์ลักษณะต่าง ๆ แสดง ความสำคัญแห่งศักดิ์และฐานะ ด้วยกระบวนการทางช่างประณีตศิลป์ต่าง ๆ และวิจิตร ด้วยความสามารถในฝีมือของช่างไทยผู้ชำนาญปกติหัวโขนได้รับการสร้างขึ้นสำหรับใช้ สวมศีรษะผู้แสดงโขนแต่ละคนเพื่อให้เป็นที่รู้ได้ว่าผู้แสดงเป็นบุคคลใดในเรื่องที่แสดง โดยเฉพาะเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความนิยมมากกว่าวรรณกรรมไทยเรื่องอื่น หัวโขนบางศีรษะได้รับการสร้างขึ้นให้มีรูปลักษณะเหมือนหนึ่งศีรษะเทพยดาอันเป็นที่ควร เคารพนับถือเนื่องมาแต่ไสลัทธิ หัวโขนศีรษะเทพยดาจึงได้รับความนับถือว่าเป็น "ของสูง" มี ศักดิ์และความสำคัญเหนือกว่าหัวโขนทั่วไป ดังนั้นหัวโขนศีรษะเทพยดาต่าง ๆ จึงได้รับการ ยกย่องให้เป็น "มงคลวัตถุ" สำหรับความเชื่อและความนับถือในบรรดานักแสดงโขนมาแต่ อดีตจนกระทั่งปัจจุบันหัวโขนเป็นสิ่งประดิษฐ์กรรมอันประณีตวิจิตร เป็นสิ่งควรทะนุถนอม และเก็บรักษาให้คงสภาพดีอยู่เสมอหัวโขนที่ใช้สวมศีรษะออกแสดงโขนนั้น นอกเวลานำ ออกใช้แสดงแล้วมักได้รับการเก็บรักษาไว้ในภาชนะชนิดหนึ่งเรียกว่า " ลู่" ประกอบด้วยตัว ลู่ ฝาครอบสำหรับป้องกันหัวโขนที่เก็บรักษาไว้ในมิให้ชำรุดลู่สำหรับใส่หัวโขนนี้ มัก ทำเป็นรูปทรงกระบอกเตี้ย ๆ ตรงกลางตัวลู่ตั้ง "ทวน" คือหลักเตี้ยมีแป้นกลมสำหรับรองรับ หัวโขนและชฎา ส่วนฝาลู่ นั้นถ้าเป็นลู่สำหรับเก็บหัวโขนอย่างหัวกลมเช่นศีรษะลิง ไถ่น ยักษ์ไถ่น มักทำฝาหลังตัดตรง ถ้าเป็นลู่หัวโขนที่มียอดทงมงกุฎหรือชฎาก็มักทำฝาเป็นรูป

กรวยกลมทรงสูงบ้างเตี้ยบ้าง เพื่อให้มีที่วางพอเหมาะแก่ขนาดสูงของเครื่องยอดชนิดนั้น ๆ
ลึงสมัยก่อนทำด้วยเครื่องจักสานลงรัก ต่อมานิยมทำด้วยสังกะสีต่อเป็นลึงดังก่อว และมัก
ทาสีภายนอกลึงต่าง ๆ สีการักษาหัวโชนถ้าไม่เก็บไว้ในลึงหากประสงค์จะแต่งไว้สำหรับดู
ชม จะต้องมี "มีทวน" ตั้งขึ้นเทินหัวโชนให้สูงขึ้นจากพื้น ทำด้วยไม้ท่อนกลึงเป็นหลักทวน มี
แป้นกลมเป็นฐานตอนโคนทวนกับมีแป้นกลมตรงปลายทวนสำหรับรองรับหัวโชน ทวนคัน
หนึ่ง ๆ ขนาดสูงประมาณ 10-12 นิ้ว เมื่อนำเอาหัวโชนสวมตั้งบนทวนเช่นนี้แล้ว หัวโชนจะ
ลอยเหนือพื้นพอสมควรหนึ่ง หัวโชนที่ใช้สวมในการแสดงโชนยังได้รับความนับถือ ไม่วางไว้
ที่ต่ำ ไม่ทำตกลงบนพื้น ไม่ข้ามกราย เป็นต้น เนื่องด้วยถือว่าเป็นของสูง ซึ่งเป็นประเพณีที่ดี
และความประเพณีอันเรียบงามเป็นวิสัยปกติสำหรับคนไทยที่ถือปฏิบัติเนื่อง ๆ มา